

Düşüncenin Dalgalanmaları

-Gottlob Frege Düşüncesi Çerçevesinde Bir İnceleme-

The Fluctuations of the Thought

-A Study Within the Framework of Gottlob Frege's Thought-

• Hatice KIRMACI^a

^aKahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimler Bölümü,
Felsefe Tarihi ABD,
Kahramanmaraş, Türkiye

Received: 17.03.2022

Received in revised form: 04.07.2022

Accepted: 05.07.2022

Available online: 25.10.2022

Correspondence:

Hatice KIRMACI
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimler Bölümü,
Felsefe Tarihi ABD,
Kahramanmaraş, Türkiye
hkirmaci@ksu.edu.tr

ÖZ Aynı nesneye ilişkin farklı düşüncelerin nasıl neşet ettiği felsefi açıdan önemli bir sorunsal olarak karşımızda durmaktadır. Frege, söz konusu problematiğin çözümlenmesine yönelik kayda değer çözümler ve analizler sunar. Frege felsefesinde, düşüncenin (Gedanke) özsel niteliği, temsil ve varsayılan gönderimlerin istikrarlı bir temeli olabilir. Çalışmamız, hipotezimizin doğrulanması için düşüncenin Frege felsefesinde nasıl ele alındığına odaklanmakla birlikte, düşünürün onu temsil ve gönderimden nasıl ayırdığını, onu nispeten anlama benzettiğini irdeler. Yine çalışmamız, Frege'nin düşüncüyü *düşünme* ediminden ayırdığını, onun konumunu, sabitliğini ve dalgalanmalarını ele alır. Frege'nin kendi metinlerini temel alıp onun kaynaklarına istinaden yaptığımız çıkarımlarla temel problematiği çözümlenmeye çalışıyoruz. Araştırmamızla ilgili en önemli bulgular şu şekilde özetlenebilir: Frege'nin düşüncesinde, gönderime yönelik yapılan *gözlem* teşebbüsü, düşüncenin özsel olmayan nitelikleriyle modifikasyonlara neden olduğu ve farklı kişilerde farklı temsillerin bilincin içeriğinde fark edilmesine, temsil ile gönderim arasında gömülü olan anlamın tezahür etmesine neden olur. Gönderime ilişkin her deruni kavrayış düşüncede daha farklı modifikasyon ve dalgalanmalara neden olur. Frege'ye göre düşünce, gönderimin biricikliği ile temsillerimizin çeşitliliği arasında dalgalanır. Çalışmamızın sonucunda düşüncenin "doğruluk" ile ilintili olabileceğini, onun nesnelere temel teşkil edebileceğini ve bu temel olabileme durumunun düşünceye ait olan bir karakteristik olduğunu, onun dalgalanmalarının özsel olmayan niteliklerinden kaynaklandığını ve nihayet düşüncenin değişmeyen özsel niteliğinin doğrulukla yakından ilintili olduğunu, kişiden kişiye değişmediğini ve zamandan bağımsız olduğunu değerlendiriyoruz.

Anahtar Kelimeler: Düşünce; temsil; anlam; gönderim; önerme; kavram; nesne

ABSTRACT The different thoughts that arise while dealing with the same object is an important philosophical problem. Frege proposes solutions and relevant analyses to solve this problem. Indeed, in Frege's philosophy, the essential quality of thought (Gedanke) may be a relatively stable foundation for representation and meaning. Our investigation is about how thinking is treated in Frege's philosophy and focuses on how Frege distinguishes representation from reference in order to locate thinking and identify its fluctuations. Our study also focuses on the Fregean distinction of thinking and the act of thinking. We base ourselves on the Fregean corpus and our inferences are based on Frege's own words. The most important results of our research can be summarized as follows: In Frege's thought, the attempt to observe the reference generates the fluctuations of thought due to its non-essential qualities, has drawn attention to the difference of representations in the content of consciousness in different people and has the manifestation of meaning between representation and reference. It seems that each deep grasping of the reference causes more different modifications and fluctuations in thought. According to Frege, thought fluctuates between the single reference and the diversity of our representations. In conclusion of our research, we find that according to Frege, thought can be a foundation of the objects of the world, that this fundamental state is a stable characteristic of the essential quality of thought, that the fluctuations of thought are due to its non-essential qualities, and finally that the unchanging essential quality of thought is closely related to the notion of truth, it does not change from person to person or from moment to moment, in short it is independent.

EXTENDED ABSTRACT

The different thoughts that arise while dealing with the same object is an important philosophical problem. Frege proposes solutions and relevant analyses to solve this problem. Indeed, in Frege's philosophy, the essential quality of thought (Gedanke) may be a relatively stable foundation for representation and meaning. Our investigation is about how thinking is treated in Frege's philosophy and focuses on how Frege distinguishes representation from reference in order to locate thinking and identify its fluctuations. Our study also focuses on the Fregean distinction of thinking and the act of thinking. We base ourselves on the Fregean corpus and our inferences are based on Frege's own words. The most important results of our research can be summarized as follows: In Frege's thought, the attempt to observe the reference generates the fluctuations of thought due to its non-essential qualities, has drawn attention to the difference of representations in the content of consciousness in different people and has the manifestation of meaning between representation and reference. Some meanings may not have a reference. But a sense that has a reference testifies that the thought is grasped. It seems that each deep grasping of the reference causes more different modifications and fluctuations in thought. If a proposition is generally true regardless of time, this is the grasping of an essential quality of thought. According to Frege, thought fluctuates between the single reference and the diversity of our representations. This fluctuation or modification begins with the assumption of the person who thinks that his representation is the reference itself and makes it clear that the representation and the thing itself are not identical. Although thought can be apprehended from certain angles, any proposition that has meaning may not have a reference. The fluctuations and stability of thought in Frege also give us clues about the essential and non-essential qualities of thought and constitute a fundamental source for obtaining the objective propositions of science. For according to Frege, thought exists independently of the subject. Moreover, when Frege states that we do not necessarily grasp thought in every act of thinking, it is likely that he is pointing to a realm where meaning and thought do not overlap. Every true proposition is an attempt to grasp thought from a certain angle and confirm a reality about it. According to Frege, thought is a part of the thought. In conclusion of our research, we find that according to Frege, thought can be a foundation of the objects of the world, that this fundamental state is a stable characteristic of the essential quality of thought, that the fluctuations of thought are due to its non-essential qualities, and finally that the unchanging essential quality of thought is closely related to the notion of truth, it does not change from person to person or from moment to moment, in short it is independent.

Logos'un ve varlığın¹ (être) tanımlarının olduğu varsayılsa da Largeaut'nun da isabet ederek belirtmiş olduğu gibi, kullanımından önce bir kelimenin tanımı tam olarak belirlenemez.² Söz gelimi düşünce, insanlık tarihinde en çok kullanılan zihinsel bir çabadır. Filozof, bilim adamları ve düşünürlerin onu ıskalayarak faaliyetlerini yapabilmelerine neredeyse hiç rastlanılmamıştır. Yine düşünce, insanlık tarihinden günümüze dek kendisine her daim başvurulmuş bir çaba olsa da onun üzerinden yapılan söylemler tükenmemiş, tükenecek gibi de görünmemektedir. Kısaca, düşünceye ilişkin tanımlama sürecinin insanlık tarihi boyunca devam edeceği söylenebilir.

Düşüncenin farklılık ve zenginliğinin, var olan nesnelere çokluğuyla ilintili olduğunu varsaymak makul olabilir. Ona ilişkin problematik şu şekilde ifade edilebilir: Aynı nesneye dair farklı düşünceler nasıl neşet eder? Araştırmamızda Gottlob Frege düşüncesine yoğunlaştık. Çünkü Frege'nin temsil, anlam (Sinn) ve gönderim (Bedeutung) anlayışı, söz konusu problematiği çözümleyebilecek veya en azından sorunu irdeleyerek bir çözüme yaklaştırılabilecek niteliktedir. Daha açık bir ifadeyle araştırılan; düşüncenin sabit bir yönünün olup olmamasının yanı sıra, onun dalgalanmalarının temelidir. Bu çerçevede şu hipotezi öne sürebiliriz: Düşüncenin ontolojik (özel) niteliği, temsillerin ve varsayılan gönderimin istikrarlı bir temeli olabilir.

İlk soruşturulması gereken husus belki de aynı gönderim (signification) için farklı anlamların olabilmesidir. Yine düşünce ile temsil arasındaki farkı irdelemek, anlam ile düşünce arasındaki fark ve benzerliğe vurgu yapmak gerekir. Bu minvalde Frege'nin kendi metinlerinden doğrudan alıntılar yaparak ve onlardan yola çıkarak çıkarımlar yapacağız. Frege düşüncesini irdelerken onun yorumcularına da yer vermekteyiz. Araştırmamızda, bilimin temelinde olan doğruluk anlayışına dayalı

¹ İngilizcedeki "being" kelimesinin fiil şeklini Türkçede "oluş", isim şeklini ise "varlık" olarak kullanmayı tercih ediyoruz.

² Jean Largeault, *Logique et philosophie chez Frege*, Édition Nauwelaerts, Paris, 1970, s. XVI.

*nesne*³ çeşitliliğinin dinamiğine dair Frege'nin cevabını ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz. Böylece çalışmamızın bilimin en temel hususlarından birisinin ortaya konması noktasında katkıda bulunacağına inanıyoruz.

Dil Felsefesinin "kurucu dönemi"nin başlatıcısı olarak sayılan Frege⁴, bazı filozoflardan etkilenmiş, başkalarını da etkilenmiştir. Frege'yi etkileyen filozoflardan bazıları Immanuel Kant, Gottfried Wilhelm Leibniz ve Bernard Bolzano'dır. Sluga'nın da belirttiği gibi, *Aritmetiğin Temelleri* adlı eserinde filozofun Kant ve Leibniz'den etkilendiği görülmektedir.⁵ Frege, bir yandan Kant'ın analitik yargılarını geliştirmeye çalışırken, diğer taraftan Leibniz'in evrensel dil projesiyle benzer amaçlı bir kavram yazısı üretmeye çalışmıştır. Frege'nin esinlendiği diğer bir filozof Bolzano'dur. Sinaceur, aritmetiğin temellerine yönlendirmede Bolzano düşüncelerinin Frege üzerinde önemli bir payı olduğunu vurgular.⁶

Frege'nin etkilediği düşünürler arasında Bertrand Russell, Rudolf Carnap, Ludwig Wittgenstein, Edmund Husserl ve Michael Dummett gibi isimler sayılabilir. Nitekim Bertrand Russell da Frege gibi, lojizmi benimsemiş ve onunla nispeten aynı yönde sayıyı sınıfların sınıflarına özdeşleştirmiş ve sayının teoretik durumlarının niceleyiciler ve özdeşlikle açıklanabileceği görüşünü benimsemiştir.⁷ Russell, başka çalışmalarıyla birlikte, Frege'nin mantık sistemlerinin temelinde olan yüklem hesabını rafine etmiştir.⁸ Manser, Russell'in Frege'ye negatif eleştiri yönelttiğini öne sürerek, gündelik dil ile matematik arasında yakın bir benzetme yaptığı için bir eleştiride bulunduğunu öne sürer.⁹ Frege'nin öğrencisi olan Carnap, hocasının düşüncelerinden esinlenmiş, onun fikirlerini yeni bir felsefi görüş ortaya koymanın anahtarı olarak görmüş; bilgi sistemi fikrini, tümünden gelimli bir sistemi, kaplamsal bir ilkeyi benimsemiştir.¹⁰ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus* adlı eserinde, içerdiği ifadelerin fonksiyonu olarak önermeyi tasarlama konusunda Frege'nin yaklaşımını benimser,¹¹ ama bu benimseyişine karşın o, Frege'nin *Kavram Yazısı*'nın hatalardan beri olmadığını belirterek onu eleştirir.¹² Husserl, Frege'nin sayı teorisini ve onun sayı nosyonunun psikolojik analizinin aritmetiğin temellerini açıklayacağını düşünmediği gerekçesiyle eleştirmiştir.¹³ Michael Dummett, Frege'nin düşüncelerinden derinden etkilenmiş, *Frege: Dil Felsefesi* adlı eserinde filozofun çalışmalarının bütün olarak ele alınabileceğini ifade etmiştir.¹⁴ Higginbotham'ın belirtmiş olduğu gibi Dummett, Frege'nin anlam teorisinin doğası, zihin felsefesi ile dil felsefesi arasındaki ilişki konusunda ve analitik felsefe konularında etkilenmiş, yukarıda adı geçen eserinde Frege'nin felsefesinin birlik olarak ele alınabileceğini ifade etmiş ve görüşlerini eleştirel bir tarzda sunmuştur.¹⁵

³ Frege düşüncesinde söz konusu ögeyi, duruma göre kavram veya nesne olarak kullanacağız ve kullanılan ne ise belirteceğiz.

⁴ Frege'nin Dil felsefesine ilişkin açıklama için bkz: Zeki Özcan, *Dil Felsefesi*, c. 1, Sentez Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2020, s. 12.

⁵ Hans D. Sluga, *Gottlob Frege*, Routledge, London, 1999, s. 58.

⁶ Hourya Sinaceur, "Bolzano est-il le précurseur de Frege?", *Archiv Für Geschichte Der Philosophie*, 1975, c. 57, sy. 3, s. 286.

⁷ Russell'in anlam ile gönderim ayırımını kendi ayırımına benzetmesi konusunda haksız olduğuna dair bilgi için bkz: Peter Thomas Geach, "Russell on Meaning and Denoting", *Analysis*, 1959, c. 19, sy. 3, s. 69-72.

⁸ Andrew David Irvine, "Bertrand Russell", *Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive*, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/russell/> (23.01.2022).

⁹ Antony Manser, "Russell's Criticism of Frege", *Philosophical Investigations*, 1985, c. 8, sy. 4, s. 281; Bertrand Russell, "On Denoting", *Mind*, 1905, c. 14, sy. 56, s. 480.

¹⁰ Hannes Leitgeb and André Carus, "Rudolf Carnap", *Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive*, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/carnap/> (23.01.2022).

¹¹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, Fransızcaya çev. Gilles Gaston Granger, Éditions Gallimard, 1993, s. 46.

¹² Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, s. 47.

¹³ Edo Pivcevic, *Husserl versus Frege*, *Mind*, 1967, c. 76, sy. 302, s. 161.

¹⁴ Michael Dummett, *Frege: Philosophy of Language*, Harper & Row, New York, 1973, s. 628.

¹⁵ James Higginbotham, "Frege, Dummett and other philosophers", *Philosophical Books*, 1994, c. 35, sy. 2, s. 89.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Frege, birçok konuda farklı düşünürlerden etkilenmiş, onları da etkilemiştir. Çalışmamızda, dil tartışmalarına -kısmen- girerek ifade edilebilecek düşüncenin Frege çalışmalarında izini sürerek problematiği çözümlenmeye ve hipotezimizi doğrulamaya odaklanacağız. Frege'nin özel isimler durumunda anlam ile gönderim ayırımını temel alarak aynı referansın farklı düşüncelere zemin olabileceğini, farklı düşüncelerin ise referansı sabitlemeyi sağladığını göreceğiz. Yine çalışmamız çerçevesinde "özel isimleri" spesifik önermeler olarak ele alacağız ve gönderimi olmayan önermelerin anlamını -belirtilen durumlar dışında- kapsam dışı bırakacağız. Araştırma çerçevemizde gönderimi, hususi nesne şeklinde ele alacağız ve özne yüklem ayırımına gitmeyeceğiz.

Literatürün taranması sonucunda Frege düşüncesine ilişkin, birçok farklı çalışma olduğunu tespit ettik.¹⁶ Bizi ilgilendiren, ifade edilen düşüncenin modifikasyonlarıyla, *dalgalanmalarıyla* ile düşüncenin sabit yönü arasındaki farktır. Daha açık bir ifadeyle düşüncenin özsel niteliğini kaybetmeden sergilediği değişiklikler ile onun sabit yönü olan özsel niteliği arasındaki farka mercek tutacağız.

DÜŞÜNCENİN (GEDANKE) BELİRLENİMLERİ

Filozoflar ve bilim adamlarının karşılaştığı temel sorunlardan biri, yönelinen veya gözlemlenen nesneyi/gönderimi (Bedeutung) kavrayabilme sorunudur. Bir nesneye ilişkin araştırma sürecini sürdürebilmek ve ilerletmek adına genelde, üzerinde çalışılan nesne hakkında varsayımda bulunuruz. Nitekim ya nesneden ya da bilinçten hareket ederek söz konusu nesneye ilişkin ifadeler kullanırız. Bu çerçevede "düşüncenin rolü nedir?" sorusu sorulabilir. Her ne kadar yöneltilen sorunun cevabını tüm belirlenimlerle bulmak mümkün olmasa da araştırma ve bilgiye ulaşma sürecinde düşüncenin önemli bir rol üstlendiğini öngörmek zor değildir. Frege, çeşitli terimleri ustaca ayırt ederek kullanmış ve temsil, anlam, gönderim ve doğruluk çerçevesinde düşünceye kayda değer bir rol vermiştir. Buna ilaveten, gönderimi bütünüyle kavrama probleminde rağmen, düşünme edimi ile düşünceyi de birbirinden ikna edici bir tarzda ayırt edebilmenin yolunu göstermiştir. Frege'nin "anlam ve gönderim" başlıklı çalışmasını yayınladığı dönemde Angelelli, onun düşünceye (Gedanke) dair tam bir tanım yapmadığını belirtir.¹⁷ Bununla birlikte, mezkûr çalışmadan önce Frege'ye ait eserlerde düşüncenin tanımına ters olmayan açıklayıcı pasajlar bulmak mümkündür. Şimdi, filozofa göre düşüncenin ne olduğunu serimlemek adına onu farklı terimlerden nasıl ayırdığını irdeleyebiliriz.

Düşünce temsil ile özdeş midir? Frege'ye göre düşüncenin temsili ile düşünce birbirlerinden farklıdır. Filozof, duyuşal izlenimleri, tahayyülün üretimlerini, duyuşları (sensations), heyecanları,

¹⁶ "Frege" ve "düşünce"ye ilişkin bazı uluslararası makaleler için bkz: Bertrand Russell, "On Denoting", *Mind*, 1905, c.14, sy. 56, s. 479-493; Michael Dummett, "Frege's 'The Thought'", *Mind*, 1957, c. 66, sy. 264 s. 548-548; David Kaplan, "How to Russell a Frege-Church", *The Journal of Philosophy*, 1975, c. 72, sy. 19, s. 716-729; A. E. Blumberg, "A Correction to the Translation of Frege's 'The Thought'", *Mind*, 1971, c. 80, sy. 318, s. 303-303; C. Gregory, "Frege on Thoughts", *Mind*, 1980, c. 89, sy. 354, s. 234-248; G. Currie, "Frege on Thoughts: A Reply", *Mind*, 1984, c. 93, sy. 370, s. 256-258; Tyler Burge, *Truth, Thought, Reason: Essays on Frege*, Oxford University Press, Oxford, 2005; Wolfgang Künne, "A dilemma in Frege's philosophy of thought and language", *Rivista di Estetica*, 2007, c. 34, s. 95-120; M. Textor, "A Repair of Frege's Theory of Thoughts", *Synthese*, 2009, c. 167, sy. 1, s. 105-123; M. Zouhar, "The Structure of Frege's Thoughts", *History & Philosophy of Logic*, 2011, c. 32, sy. 3, s. 199-209; T. Sander, "Frege on thinking and thoughts", *Metascience*, 2018, c. 27, sy. 1, s. 127-129; Chen Bo, "Reformulation of Frege's Theory of Thoughts", *Philosophical Forum*, 2017, c. 48, sy. 2, s. 143-159; M. Textor, "Frege's recognition criterion for thoughts and its problems", *Synthese*, 2018, c. 195, s. 2677-2696; D. Sierra, "Mr. Frege, the Platonist", *Logic Philosophical Studies / Logiko-Filosofskie Studii*, 2021, c. 19, sy. 2, s. 136-144; P. Dehnel, "The Middle Wittgenstein's Critique of Frege", *International Journal of Philosophical Studies*, 2020, c. 28, sy. 1, s. 75-95; W. Heflik, "Der Gedanke and the Dispute between Frege and Russell on the Nature of Thought, Proposition and Fact", *Filozofia Nauki / Philosophy of Science*, 2021, c. 29, sy. 1(113), s. 5-41; D. Dožudić, "Thoughts in Exchange: a Note on Frege's Tractatus Letters", *Filozofia*, 2021, c. 76, sy. 7, s. 531-541.

¹⁷ Ignacio Angelelli, *Étude sur Frege et la philosophie traditionnelle*, Fransızcaya çev. J.-Fr. Courtine et al., Éditions Vrin, Paris, 2007, s. 87.

duygular ve ruh durumlarını "temsil" teriminde birleştirir. Ancak o, istenci temsil terimine dahil etmez ve onu düşünceden de ayırır.¹⁸

Frege, temsile ilişkin dört belirtide bulunur: Ona göre temsiller, (1) "Ne görülür ne dokunulur ne hissedilir ne tadılır ne de duyulurdu."¹⁹ Yine temsil, (2) bizim zaten sahip olduklarımızdan, bilincin içeriğine ait olandır.²⁰ Söz gelimi gözlemediğim bir deniz manzarasının hazırda taşıyıcısıyım. (3) Üçüncü olarak temsillerin bir taşıyıcıya ihtiyaçları vardır. Bir şeye ait olduğunu varsaydığımız bir nitelik, sadece bilinç alanında kullanımı vardır. Bir şeye dair bir renk izlenimi, o şeyi değil, bilincimde var olan bir izlenimi karakterize eder. Dolayısıyla, renk körlüğü olmayan bir kişinin gördüğü "kırmızı" ile renk körlüğü olan bir kişinin gördüğü "kırmızı" izlenimlerini birbirlerine kıyaslamak mümkün değildir. Ona göre temsilin özü, bilincin içeriğine ait olmasıdır ve her insanın temsili birbirinden farklıdır. Son olarak (4) filozofa göre her temsilin biricik taşıyıcısı vardır. Böylece iki kişinin farklı temsilleri vardır. Aksi takdirde, temsilin bireyden bağımsız varoluşu (existence) olurdu.²¹

Filozofa göre, kullanılan isimle kastettiğimiz nesnedir. Söz konusu nesneye eklediğimiz temsil ise tamamen sübjektiftir.²² Düşünür, temsil konusunda ay örneğine dikkat çeker ve bu örneğin vasıtasıyla, her kişinin kendi retinasına özgü olan bir temsile sahip olduğunu; bir nesneye ilişkin temsillerin kişiden kişiye değiştiğini ve sübjektif olduğunu belirtir. Bu husus düşünürün, "birçok kişinin aynı anlamı kavramasında engel yoktur, ama onlar aynı temsile sahip olmazlar, çünkü her kişinin kendine has bir temsili vardır"²³ ifadesiyle açıkça belirtilir. Burada Frege, temsil'i anlam'dan açıkça ayırır²⁴ ve farklı kişilerin aynı anlamı kavrama imkânı olduğuna da dikkat çeker. O halde anlam sübjektif bir şey olmayabilir.

Filozof, "doğruluk" konusu üzerinden temsilin ne olduğunu irdeler. Ona göre bir temsilin, söz gelimi bir tablonun neyi temsil ettiğinin bilgisi olmayınca onu neye göre kıyaslayıp doğruluğunu değerlendireceğimizi bilemeyiz.²⁵ Düşünüre göre uyum, sadece tamamıyla olursa, uyumlu olanlar birbirlerine rastladıklarında, denk olduklarında vuku bulur. Daha açık bir ifadeyle iki şeyin uyumu, onlar farklı doğada olmadıklarında gerçekleşir. Söz gelimi, bir kâğıt paranın sahiliğini bilmek için onu sahi olan bir kâğıt para²⁶ ile kıyaslamakla biliriz.²⁷ Oysa iki şeyi birbirine kıyaslamak için onların her ikisinin de aynı doğada olması gerekir. Nitekim temsil temsil ile kıyaslanabilir, çünkü onlar aynı doğaya sahiptirler. Doğruluğun arayışında temsil ile reel olanın uyumunu aramak yanlıştır, çünkü doğruluğa ilişkin bir tanım arayışında temsil'i reel'e kıyaslamak istenilmeyen bir tanımdır. Nitekim temsil ile nesne farklı doğadadırlar.²⁸ Temsil'i nesne ile kıyaslayarak doğruluğu aramak, sonu gelmeyecek bir çabadır, zira düşünürün ifadesiyle "yarı doğru olan doğru değildir."²⁹

Tam bir doğruluk arayışı uzun bir yol olsa da araştırma bırakılmamalı, reelin özünü "kırpmadan" temsil ile nesne/reel arasındaki doğa uyumu üzerinde çalışmalıdır. Frege, bu yönde, belirli bir açıdan söz

¹⁸ Gottlob Frege, "Recherches logiques", *Écrits logiques et philosophiques*, Fransızcaya çev. Claude Imbert, Éditions du Seuil, 1994, s. 181. Frege'nin "Der Gedanke" adlı metnin Fransızca çevirisi *Écrits logiques et philosophiques* adlı eserin "Recherches logiques" kısmında yer almaktadır.

¹⁹ Frege, "Recherches logiques", s. 181.

²⁰ Frege, "Recherches logiques", s. 181.

²¹ Frege, "Recherches logiques", s. 182.

²² Frege, "Sens et dénotation", *Écrits logiques et philosophiques*, Fransızcaya çev. Claude Imbert, Éditions du Seuil, 1994, s. 106.

²³ Frege, "Sens et dénotation", s. 106.

²⁴ Frege, "Sens et dénotation", s. 105.

²⁵ Frege, "Recherches logiques", s. 172.

²⁶ Frege'nin de belirtmiş olduğu gibi burada aynı değerdeki bir parayla demir madeninden üretilen para kastedilmemektedir.

²⁷ Frege, "Recherches logiques", s. 172.

²⁸ Frege, "Recherches logiques", s. 172.

²⁹ Frege, "Recherches logiques", s. 172.

konusu uyumu aramayı önerir. Düşünür, belirli bir açıdan temsil ile reel nesne arasındaki uyumun, başka bir açıyı gerektirebileceğini ve bunun böyle devam edebileceğini ifade eder ve "doğru" kelimesinin biricik ve tanımsız olduğu sonucuna varır.³⁰

Filozofun varsaydığı önermenin doğruluk değeri ile gönderim arasındaki özdeşlik tutarlıdır. Nitekim, ona göre bir önermenin doğruluk değeri onun gönderimi ile özdeştir. Doğruluk değeri ise ya "doğru" ya da "yanlış"tan oluşan iki değerden biridir. Olumlu bir önermenin, şayet gönderimi varsa, o ya doğrudur ya da yanlıştır. Yargıya ilişkin önemli bir adım da düşünceden gönderime yani objektif yargılara ulaşmaktır.³¹ Söz gelimi Ay nesnesiyle ilgili bir önermenin, sübjektif bir değere değil, nesnel bir değere sahip olması gerekir. Buradan hareketle, reel nesnenin kendisi ile düşüncenin "her ne ise öyle" kavranmasının "doğru"nun tanımlanması kadar zor olduğu söylenebilir. Ancak bu, doğrulukla ilintilendirilen düşünce ve gönderimin kendisi hakkında yanlış önermeler kurulmasına izin vermez. Gerçekten gönderim ve düşünceye dair önermelerin gelişigüzel bir şekilde kurulması, söz konusu önermelerin yanlış olduğunu veya onlara ilişkin yapısal bir uyumsuzluğun olduğunu ortaya çıkaracaktır. Zira "doğru", "doğru" olmayan önermeleri alanından dışlar.

Filozofa göre "şayet özel bir ismin gönderimini tam olarak bilseydik verilen her anlamın söz konusu gönderime uyup uymadığını bilirdik."³² Her ne kadar söz konusu özel ismin gönderimini tam olarak bilemesek de gönderim ve düşünceye ilişkin hipotezlerimizden vazgeçmemeliyiz. Zira onların kendilerine ulaşmayı/kavramayı hedeflemek hem keşfedilecek nesnel kümesinin zenginliğine hem de önermelere verilecek *doğru*³³ değerlerin sezilmesine, böylece araştırmaya yön verilmesine ve nihayet araştırmanın ilerlemesiyle söz konusu değerlerden emin olunmasına imkân verir.

DÜŞÜNCEİNİN DALGALANMALARI VE DÜŞÜNCEYE BİR KONUM ARAYIŞI

Frege, düşüncenin nesnesi ile bilincin içeriğinin karıştırılmaması gerektiğini öne sürer.³⁴ Söz gelimi ağrının nedeni üzerine düşünen bir doktor ağrının taşıyıcısı değildir, yani hasta değildir, ama ağrıya dair bir temsil'i vardır. Söz konusu doktor, bu ağrıyı bir başka doktora iletebilir. İkinci doktor aynı ağrının üzerine düşünmeye başlar, ancak onun düşüncesinin nesnesi olan *ağrı*, ağrının kendisi değil onun bir temsilidir. Her iki doktorun inceleme nesnesi ağrıdır ve her ikisi de onun taşıyıcısı değildirlerdir. Frege, buradan hareketle, farklı kişilerin düşüncelerinin nesnesinin bir şey olabileceği gibi bir temsil de olabileceği sonucuna varır.³⁵ Dolayısıyla ona göre düşünce ve temsil farklı hususlardır. Böylece Frege şu sonuca ulaşır: İnsan taşımadığı bir şeyi düşünemeseydi ve onu düşüncesinin nesnesi yapamasa, onun bir iç dünyası olurdu ama etrafında bir dünya olmazdı.³⁶ Elbette bu dış dünyaya açılış, hataları da beraberinde getirir. Hata dış dünya izlenimimizin olması üzerine değil, söz konusu dış dünyanın neliği ve ayrıntılarıyla ilgili bir şüphedir. Dış dünyanın nasıllığının belirlenimine dair önermeler ise yanlış olma potansiyeline sahiptir. Kısaca Frege, bir dış dünyanın mevcudiyetinin doğruluğunu savunur. Filozofa göre, iç dünyadan çıkamamaktansa dış dünyadaki hataları yeğlemelidir.

³⁰ Frege, "Recherches logiques", s. 172-173.

³¹ Frege, "Sens et dénotation", s. 110.

³² Frege, "Sens et dénotation", s. 104.

³³ Metinde *doğru*dan, "doğru" veya "yanlış" değerlerinden oluşabilecek biricik doğru olarak değer kastedilmektedir.

³⁴ Frege, "Recherches logiques", s. 189.

³⁵ Frege, "Recherches logiques", s. 189.

³⁶ Frege, "Recherches logiques", s. 189.

Frege'ye göre düşüncenin temsil olduğu kabul edilseydi doğru olan bilincimizin içeriği olurdu ve bu söz gelimi sadece doğrunun bilincinin bir niteliği olan A şahsını ilgilendirir, başka hiç kimseyi ilgilendirmezdi. Şayet düşüncenin temsil olmadığını kabul etseydik, A şahsı buna karşı gelemezdi, zira söz konusu düşünce A şahsını ilgilendirmezdi. Buradan hareketle o, düşüncelerin ne dış dünyadaki şeyler ne de temsil oldukları sonucuna varır.³⁷

Temsiller bilincimizin içeriğine ait olmakla birlikte kişiden kişiye çeşitlilik sergilerler. Bütünüyle kavranamaması nedeniyle varsayılan bir şey olarak gönderime/nesneye yönelir. Yine gönderimin algılanmaya çalışılması, insan bilincindeki temsillerin tezahür etmesine denk gelir. O halde subjektif olan temsiller ile neliğinin tamamen kavranamadığı gönderimin iki kutup olduğunu öne sürebiliriz. Söz gelimi gözlemlediğimiz aydan bahsettiğimizde, kastımız, Ay'a ilişkin temsilimiz değil, ona dair varsaydığımız gönderimdir. Gönderim, deyim yerindeyse *orada* gözlemlenmeyi beklerken, ona dair izlenimlerdeki çeşitlilikler ve temsiller, *benim* onu algılamam, ona dair temsillerimin farkına varılmasıyla ortaya çıkar. Söz konusu duyuşal nitelikteki çeşitli verilerin bizimle ilintili olduğu söylenebilir. Böylece, Frege düşüncesinde çeşitliliği ifade eden temsil ile varsayılarak üzerinde düşündüğümüz gönderim'in önermelerin *iki* ucu olduğunu söyleyebiliriz.

Frege, bilimlerin temelini imkânını sağlamak için, *ben* gibi temsil taşıyıcılarının olması gerektiğini ve bilginin nesnesinin temsil olmadığını kabul eder.³⁸ Bir düşüncenin *ben*'den bağımsız olabileceğini, başka insanların da onu benim gibi kavrayabileceğini varsayarak, birçok araştırmacının katıldığı bir bilimin varoluşunu farz eder. Ona göre bir düşüncemiz varsa o, duyulur bir temsil gibi değildir. Filozofun, düşünceye ilişkin görüşü, doğrulukla yakından ilintilidir ve onunla daha açık bir şekilde anlaşılır. "Doğru" olarak yargıladığımız, *düşünmemizden* bağımsızdır. Filozofa göre düşünmek, "*düşünce* üretmek değil, düşünceyi *kavramaktır*." Söz gelimi, Pythagoras'ın teoremi³⁹ doğrudur, zira onun doğruluğu herhangi tikel bir bilincin içeriğine özgü olan bir nitelik değildir. Onun doğruluğu, "başka gezegenlerle etkileşimde olan bir gezegenin, (bir gözlemci tarafından gözlemlenmeden önce), söz konusu gezegenlerle etkileşiminin doğruluğu gibidir."⁴⁰ Böylece "doğru", zamandan ve tikel bilinçlerden bağımsızdır.⁴¹ Kısacası; bir şeyin düşünülmesi, "hakiki olan düşüncenin varlığı anlamına gelmez."⁴² *Düşüncemiz* ancak ve ancak düşünceyi kavradığımız taktirde düşünceye ilişkin bir gerçekliktir. Bu çerçevede Frege, doğruluk ile düşünce arasında bir benzetme yapma, düşüncenin de doğruluk gibi subjektif olmadığı görüşünü benimseme temayülündedir. Araştırmamız çerçevesinde Frege'nin, düşünce ile doğruluğun ayrıştırılması konusunda ısrar etmediğini söyleyebiliriz.

Kanaatimizce Frege, düşünceyi -ona ait olan özsel niteliklerine dayanarak- farklı temsillerin ve varsayılan gönderimin sarsılmaz bir temeli yapmak ister. Nitekim filozofa göre saf düşünce sadece kendisini temel alarak, kendisine özgü karakteristiklerinden itibaren yargı üretebilir.⁴³ Bu nedenle düşüncede öyle bir sabitlik vardır ki onun, nesneye ilişkin çeşitliliği kendi bünyesinde bir arada tuttuğu söylenebilir.

³⁷ Frege, "Recherches logiques", s. 184.

³⁸ Frege, "Recherches logiques", s. 190.

³⁹ Metindeki cümleyi Öklidyen geometri çerçevesinde kullanıyoruz.

⁴⁰ Frege, "Recherches logiques", s. 184.

⁴¹ Anlaşılan o, doğruluk konusunda realizmi anımsatacak bir tavır olsa da bu postür tam olarak realist bir düşünme duruşu değildir.

⁴² Frege, "Recherches logiques", s. 191.

⁴³ Gottlob Frege, *Idéographie*, Fransızcaya çev. Corine Besson, Édition Vrin, Paris, 1999, s. 75.

Çeşitliliğin taşıyıcısı ve varsayılanın teminatı düşünce olabilir mi? Frege, temsillerden ziyade gönderim olduğu sanılan ve esasen onların da temsil olduğu kanaatine varılan her temsilin taşıyıcısı olabilecek bir tanrısal bilincin olabileceğini ifade eder. Böyle bir hipotezin teyidinin -muhtemelen pozitif- inançtan tamamen soyut bir şekilde kanıtlamanın zorluğunu bildiğinden bu ifadelerle yetinir⁴⁴ ve düşünceye yönelik olarak araştırmasına devam eder.

Frege, temsil ile gönderim arasında olabilecek bir şey arar. Filozof, söz konusu şeyin hem düşünce olabileceğini hem de tam olarak düşünce olamayabileceğini ifade eder ve o şeyin temsil ile gönderim arasında bulunduğunu varsayar. Aranılan şey ne bilincin üretimi ne de gönderimdir. Frege'nin aradığı, temsil ile gönderim arasında "gömülü" olan anlamdır.⁴⁵ Yine anlam, temsil gibi ne tamamen sübjektiftir ne de nesnenin kendisidir.⁴⁶

Lalande, Frege düşüncesinde anlamın (Sinn) kavramsal olana, gönderimin (Bedeutung) ise var olanlara ya da bir varlığı gösteren bir terime uygulandıklarını belirtir.⁴⁷ Yine Benmakhlouf'un da isabetle belirttiği gibi Frege'ye göre anlam, "ne dilsel bir realite ne de psikolojik bir realitedir."⁴⁸ Anlam, "nesneye doğru bir dolaylılamadır (médiation)."⁴⁹

Özel isimlerden önermeyi ele alırsak, onun bir anlamı bir de gönderimi vardır. Frege'ye göre, gösterilen kişi veya şeyin nasıl verildiği bilinmelidir. Çünkü aynı nesneye farklı şekilde işaret edilebilir. Söz gelimi özne olarak "Ay" yerine "Dünya'nın en büyük uydusu"nu kullanabiliriz. Frege'ye göre, şeyin her verilmiş şeklinde önerme özel bir anlam kazanırken, aynı önermenin birçok verilmiş şekli aynı gönderimde birbirlerine denk gelir. Aynı gönderimin anlamları yani verilme modları çeşitlidir, ancak onların her birinin yer aldığı önermelerden biri doğru ise tüm diğer önermeler doğru, yanlış ise diğer tüm önermeler de yanlıştır.⁵⁰ Frege, "Düşünce" adlı yazısında düşünce'nin ne olduğunu açıklamıştır. Wilson'a göre söz konusu açıklama bir cümlenin anlamının hangi şartlarda bir düşünce olarak sayılabileceğiyle eşdeğerdir.⁵¹

Frege, birçok önermeyi gözden geçirir ve emir kipinden oluşan bir önermenin anlamını düşünce olarak kullanmaz.⁵² Çünkü emir kipinden oluşan emir gerçeklikte yerine gelmeyebilir. Yine o, istek ve duaları, duygunun devreye girdiği ünlemleri, söylenmeleri ve gülmeleri ve zamir içeren soru önermelerini de dışlar, ancak "evet" veya "hayır" cevabı gerektiren soru önermelerini dikkate alır. Çünkü bu tür önermeler "evet" cevabı verilen bir soru önermesinin doğruluğunu ortaya koyar. Frege'ye göre soru önermeleri ile olumlu önermeler aynı düşünceyi içerirler, ama olumlu önerme, soru önermesine nazaran ilave bir şeyi, olumlamaı içerir. Soru önermesi ise olumlu önermeye göre ilave bir talep içerir. Buradan hareketle Frege, olumlu önermenin bir soru önermesiyle ortak olarak düşünceyi, buna ilaveten olumlamaı içerdiğini belirtir. Buradan hareketle Frege, bir düşünce'nin doğruluğunu, yani bir önermenin doğruluğunu ortaya koymadan onu ifade etmenin mümkün olduğu sonucuna varır.⁵³

⁴⁴ Frege, "Recherches logiques", s. 182.

⁴⁵ Frege, "Sens et dénotation", s. 106.

⁴⁶ Frege, "Sens et dénotation", s. 106.

⁴⁷ André Lalande, Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie, Presses Universitaires de France, 18. Baskı, Mercuès, 1996, s. 974-975.

⁴⁸ Ali Benmakhlouf, "Frege", *Le vocabulaire des philosophes-Philosophie moderne (XIXe siècle)*, koord. Jean-Pierre Zarader, Édition Ellipses, Paris, 2002, s. 637.

⁴⁹ Benmakhlouf, "Frege", s. 637.

⁵⁰ Frege, "Recherches logiques", s. 180.

⁵¹ Barrie A. Wilson, "Frege's Concept of Thought", *Studies in Language*, 1978, c. 2, sy. 1, s. 87.

⁵² Frege, "Recherches logiques", *Écrits logiques et philosophiques*, s. 174.

⁵³ Frege, "Recherches logiques", *Écrits logiques et philosophiques*, s. 175.

Hâlihazırda düşüncenin anlama özdeş olup olmadığı sorgulanabilir. Frege, herhangi bir tanım vermeden “düşünce”den ne kastettiğini açıklar. Ona göre düşünce, "doğru" veya "yanlış"lığı sorgulanabilir. Esasen filozof, düşünce'yi neredeyse yargı gibi kullanır. Tam olarak Frege'nin anlayışında anlam ile düşünce'yi ayıran detay burada belirir: Anlam düşünce ile özdeş değildir. Nitekim Frege'ye göre düşünce, bir önermenin (*düşüncenin*) anlamı olabilirken her önermenin anlamı bir düşünce olmayabilir. Bir önerme içerisinde yer alan bir kelimeyi, aynı gönderimi olan bir kelime ile değiştirirsek düşüncede bir modifikasyona yol açarız.⁵⁴ "Akşam yıldızı güneş tarafından aydınlanan bir cisimdir" ile "sabah yıldızı güneş tarafından aydınlanan bir cisimdir"⁵⁵ önermelerinin doğruluk değeri değişmezken, iki önerme arasında düşüncede bir dalgalanma vuku bulur. Yani düşüncenin özsel niteliğiyle birlikte özsel olmayan farklı nitelikleri yansır. O halde düşünce, önermenin gönderim'i değil, daha çok anlamıyla ilintilidir. Kurgusal bir kahraman adıyla bir önerme kurulabilir. Söz konusu kahraman bir kurgudan ibaret olduğu halde ona ilişkin anlamlı bir önerme kurulabilse de söz konusu kahramanın gönderimi olmayabilir.⁵⁶

Düşünce daha hususi ve deruni olan, anlamın bile ulaşamayacağı, anlamdan kaçan, sadece önerme formuna bürünerek biraz daha kavranabilen bir şeydir. Bir başka ifadeyle her anlam, düşünce olabilecek statüde değildir. Frege, düşünceye yüksek bir değer atfeder gibidir. Ona göre herhangi, bir önermenin anlamlı olması değil, söz konusu anlamın düşünce olup olmaması önem arz eder. Öyle ki "bir önerme bir düşünceyi ifade eder" deriz.⁵⁷ Frege, bu çerçevede Güneş'in doğuşu örneğini verir. Güneş'in doğuşunun doğruluğu, ne ışık saçan bir nesnenin gözlere yönelttiği görünür ışınlar ne de Güneş'in kendisi gibi görünen bir şeydir. Çünkü doğru/hakiki olan varlık (being) "duyular tarafından algılanabilecek bir nitelik (propriété) değildir.⁵⁸ Bir başka ifadeyle, doğruluk her ne kadar duyumsal olan bir nitelik olmasa da onun vuku bulduğu duyularla fark edilir. Tersine, bir şeyin bir niteliğe sahip olduğu, o niteliğe sahip olduğunun doğruluğu düşüncesiyle olur. Böylece Frege, şu sonuca varır: "Bir şeyin her niteliğine (propriété), bir düşünce niteliği, yani "doğru" niteliği bağlıdır. Öyle ki Frege'ye göre "Bir hanımeli çiçeği kokusunu hissediyorum" ile "Bir hanımeli çiçeğinin kokusunu hissettiğim doğrudur"⁵⁹ önermeleri aynı içeriğe sahiplerdir. Oysa düşünürün belirttiği gibi, bilimde "şu bulgum doğrudur" tarzında bir önerme elzemdir, zira onun doğruluğunu ifade etmek ve göstermek hem bilgi açısından hem de bilim açısından önem arz eder. Frege, söz konusu "doğru"nun bir nitelik olarak sayılmaması gerektiğini, onun daha temel bir husus olduğuna işaret eder.

Anlaşılan düşünce ne temsil olarak iç dünyaya ne de algılanan şeyler dünyası olarak dış dünyaya aittir.⁶⁰ Filozofa göre düşünce zamanla değişmeyendir.⁶¹ Onun değişir sanılan yönü zamansal yönüdür ve özsel olmayan nitelikleridir.⁶² Frege, *Aritmetiğin Temelleri* başlıklı eserinde, düşüncenin her yerde aynı olmasını ve farklılığını şu şekilde açıklar:

"Düşünce özsel olarak her yerde aynıdır; düşünülen farklı nesnelere türüne uygun gelecek farklı türden yasalarının olduğu görüşü doğru değildir. Fark yalnızca düşüncenin daha çok ya da daha az saf

⁵⁴ Frege, "Sens et dénotation", *Écrits logiques et philosophiques*, s. 108.

⁵⁵ Frege, "Sens et dénotation", *Écrits logiques et philosophiques*, s. 108.

⁵⁶ Frege, "Recherches logiques", *Écrits logiques et philosophiques*, s. 173.

⁵⁷ Frege, "Recherches logiques", *Écrits logiques et philosophiques*, s. 173.

⁵⁸ Frege, "Recherches logiques", s. 174.

⁵⁹ Burada Frege'den benzer bir örnek alınmıştır. Bkz: "Recherches logiques", s. 174.

⁶⁰ Frege, "Recherches logiques", s. 192.

⁶¹ Bell, Frege'nin, "Düşüncenin, dile bağımlı olduğunu gözden kaçırdığı yönündeki Wittgenstein'in görüşünü benimser David Bell, *Frege's Theory of Judgment*, Clarendon Press, Oxford, 2002, s. 111. Kanaatimizce, Frege'ye atfedilen bu ihmalkârlık, düşünceye dair nitelik ayırımıyla çözümlenebilir.

⁶² Frege, "Recherches logiques", s. 194. Frege'ye göre düşüncenin özsel olmayan niteliği, "şu kişi tarafından kavranılması veya şu olgudan dolayı değişmesidir." Bkz: Frege, "Recherches logiques", s. 194.

olmasından ve psikolojik etkilere ve dil, rakamlar vb. dışsal desteklere daha az ya da daha çok bağımlı olmasından ve kullanılan kavramların yapılarının ince ayrıntılara sahip olmasından ileri gelmektedir."⁶³

Anlaşılan Frege, düşüncenin temel teşkil etmesini, onun kendisine özgün olan yapısına dayandırır.

Filozof, bir şeyi gözlemledikten sonra bizde var olan bir temsilimizin olduğunu, o esnada bir düşünceyi kavradığımızı, onu yaratmadığımızı, onun daha önceden var olduğunu ve bizim temsilimizin devreye girmesiyle onunla etkileşime girdiğimizi belirtir. Frege, söz konusu etkileşim veya ilişkinin görme şeklimizle ilintili olduğunu veya temsilden temsile farklı olduğunu belirterek, düşünceyi anlama yakın kılar.⁶⁴ Her ne kadar insanlar arasındaki temsiller veya duyular (sensations) arasındaki farklar ayırt edilebilse de aralarında ciddi bir kıyas yapılamaz, çünkü söz konusu temsiller tek bir bilinçte birleştirilemez.⁶⁵ Ancak aynı görsel izlenimlere sahip olmadığımız gibi, onlar ciddi anlamda farklılık da gösterirler. Buna rağmen aynı dış dünyada yaşayıp gideriz. Frege'ye göre görsel bir izlenime sahip olmak, bir dış dünya inşası için gerekli, ama yeterli değildir. Dâhil edilmesi gereken duyusal olmayan bir şey vardır. Onun sayesinde dış dünyaya açılırız, o olmazsa herkes kendi iç dünyasında mahkûm kalır.⁶⁶

Frege, önermenin "doğru" olduğu çerçevede onun farklı verilme modları yani anlamları olarak sayılabilecek *düşünceyi* belirlemek ister. Söz konusu belirlenimler düşüncenin özsel olmayan niteliklerinden kaynaklanır. Düşüncenin özsel olmayan nitelikleri, onun özsel niteliği etrafında farklı *düşüncelerin* tezahür etmelerine yani dalgalanmalarına (fluctuations) yol açar. Frege, söz konusu dalgalanmaları inceleyerek düşüncenin özsel niteliğine yaklaşmayı hedefler.

TARTIŞMA: FREGE VE DİĞER FİLOZOFLAR- HİPOTEZİN DOĞRULANMASI

Frege, Platon'un düşüncesindeki ideal unsurlar dünyasına yakın bir görüş benimseyerek kendi ideal dünyasında doğruluk değerlerini, değerlergüzergâhını veya sayıları yerleştirir.⁶⁷ Yine Frege'den önce Descartes, "düşünüyorum" ediminin bir nesneyi gerektirmediğini öne sürmüştür. Oysa Frege'ye göre düşünce doğru önermeler sayesinde adım adım kavranan ama üretilmeyendir. Çünkü Frege, düşüncenin doğru önermelerden oluşan düşünme edimini öncelediği görüşündedir. Bu anlamda, düşüncenin her hangi bir doğru önermeyi temsil eden düşünceyi gerektirmez; düşünce koşulsuz olarak kavranmaya hazır bir *şeydir*.

G. W. Leibniz ise olgunun doğruları ile aklın doğrularını ayırıyor ve aklın doğrularına zorunluluk atfediyordu. Leibniz'den farklı olarak Frege, geniş bir düşünce tasarımını tercih ederek psişik olanı doğruluk konusuna dahil etmez. Nitekim Frege kavramsal terimlerin gönderimlerini (cins adları) temsillerle veya düşünen öznelere zihninde olan idelerle özdeşleştirmeyi rededer.⁶⁸ Oysa Leibniz'e göre hissetmek, akabinde bir keyif veya bir acı getiren bir düşüncedir/cogitatio'dur. Yine Leibniz'e göre düşünce ruhun bir algılamasıdır. Leibniz'in "düşünüyorum"u Descartes'tan farklı olarak bir nesneyi gerektirir. Çünkü ona göre nesnesiz düşünce olmaz.⁶⁹

⁶³ Gottlob Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, çev. H. Bülent Gözkân, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 80; Yine bkz: Gottlob Frege, *Fondement de l'arithmétique*, Fransızcaya çev. Claude Imbert, Éditions du Seuil, Paris, 1994, s. 117.

⁶⁴ Frege, "Recherches logiques", s. 184.

⁶⁵ Frege, "Sens et dénotation", s. 106.

⁶⁶ Frege, "Recherches logiques", s. 192.

⁶⁷ Bruno Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, De boeck Supérieur, 2. Baskı, Louvain-la-Neuve, 2018, s. 39.

⁶⁸ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 39.

⁶⁹ Martine de Gaudemar, "Leibniz", *Vocabulaire des philosophes-Philosophies classiques et modernes (XVII-XVIIIe siècle)*, Édition Ellipses, Paris, 2002, s. 366.

Aydınlanma döneminde Kant, düşüncenin anlının bir fonksiyonu olduğunu, yargı ve kavram üretebildiğini, bilginin temelinde olup onun önkoşulu olduğunu ancak kendi başına bilgi üretmediğini öne sürer.⁷⁰ Kant'a göre saf düşüncenin kanunları formel mantık tarafından sunulur.⁷¹ Söz konusu saf düşünce hiçbir şeyin varoluşunu ortaya koyamaz sadece kategoriler sayesinde deneyimin imkân şartlarını oluşturur. Frege, Kant'tan nispeten esinlenmiş, yüklemi bir fonksiyona özneyi ise bir argümana dönüştürmüştür. Frege'nin yüklemeleri anlının fonksiyonları yapması bakımından Kant'ın düşüncesine ılımlı olduğu söylenebilir.

Russell, "Frege'den bağımsız olarak düşüncenin mantıksal yapılarını ve onun rasyonel bir dilde ifadesini" araştırmıştır. Russell da felsefi gramerinde, Frege'nin bir kavramı 'değerler güzergâhı' olarak saydığı gibi, bir kavramı önermesel bir fonksiyon olarak saymıştır. Frege, 'değerler güzergâhı'nı tanımlarken, Russell bir 'sınıfı' tanımlar. Daha açık bir ifadeyle, kavramı sağlayan nesnel bütünün adı, Frege'nin anlayışında 'değerler güzergâhı' iken Russell düşüncesinde 'sınıftır. Russell'e göre anlamları farklı olsa dahi iki kavramı aynı nesnelere sağlayabilir ve bu nesnelere aynı sınıfı tanımlayabilirler. Ancak Russell, Frege'nin fonksiyonların kendilerinin de başka fonksiyonların değeri olmasına izin vermesini eleştirir. Daha açık bir ifadeyle Russell'e göre fonksiyonların ve onların 'değer güzergâhı'nın da başka fonksiyonların değerleri olmasını reddeder ve paradokslara kapı araladığını öne sürer. Demek oluyor ki Russell, Frege gibi bir kavramın nesneye uygulanan bir diğer kavrama uygulanmasına karşıdır.⁷²

Verley, düşüncenin kavranması için tamlığın gereksiniminin temel olduğuna işaret eder.⁷³ Verley'e göre, Frege'nin çalışmalarında mantıksal tamlığa ilişkin tanıtılmanın bulunmaması, onun dilin inşası (construction) konusunda yetirince hassasiyet göstermesiyle önermeler üzerinde yapılan hesabın paradoks doğurmayacağına ilişkin kanaatinden dolayıdır. Russell, Frege'ye göre *düzgünce* formüle edilen ama bunun yanısıra paradoksal olan bir ifade ile mantığın tamlığını zedelemiştir.⁷⁴ Russell'in öne sürdüğü soruna tek çözüm, bir fonksiyonun hiçbir zaman kendinin tanımlandığı değerlerden biri olmamasıdır.⁷⁵ Russell'in öne sürdüğü paradoks, Frege'yi bilimin kullandığı kavramların tanımlarının ana çizgilerini ortaya çıkaran ve Leibnizci projenin uzantısı sayılabilecek kavram yazısı çalışmasından nispeten soğutmuş, aritmetiğin mantığın ilkelerine indirgenebileceği düşüncesinden de mesafe almasına neden olmuştur. Frege, Russell'in eleştirisini haklı bulmuş ve daha önce mantığın kısırlığına ilişkin Kantçı görüşe karşı olan konumundan bir adım geri atmıştır.⁷⁶

Russell her ne kadar Frege gibi genel olarak lojizmde yana olsa da, mantıksal atomizminin her şeyi mantığa/çıkarıma borçlu olmadığını, bilginin hem algı verileri olarak psikoloji hem de çıkarım olarak mantıkla temellendiğini tanır. Bilginin bir modifikasyon olduğu yönünde mücadele eden Russell, sadece mantıksal/çıkarımsal argümanlarla solipsizmin çürütülemeyeceğini savunduğu ölçüde ampiristlerin görüşünü paylaşmıştır. Çünkü, Russell'e göre sadece başkalarının tanıklığı beni solipsizmden çıkma eğilimine götürür.⁷⁷ Bu açıdan Russell'in söz konusu görüşü Frege tarafından kabul

⁷⁰ Immanuel Kant, *Critique de la raison pure*, çev. Alexandre J. -L. Delamarre ve François Marty, Éditions Gallimard, 1980, B146-147, s. 169-170; Jean-Marie Vaysse, *Dictionnaire Kant*, Éditions Ellipses, Paris, 2007, s. 140.

⁷¹ Vaysse, *Dictionnaire Kant*, s. 140.

⁷² Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, paragraf 17, s. 109, Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 31; Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 38.

⁷³ Xavier Verley, *Pensée, symbole et représentation*, Éditions Dianoiä, Chennevières-sur-Marne, 2004, s. 110.

⁷⁴ Verley, *Pensée, symbole et représentation*, s. 111.

⁷⁵ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 76-77.

⁷⁶ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 38.

⁷⁷ Ali Benmakhlof, *Bertrand Russell-L'atomisme logique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1996, s. 122.

edilemez. Çünkü Frege, gönderimin bizden bağımsız bir şekilde mevcut olduğunu ve düşüncenin reelliğini benimseyerek solipsizmden çıkma sorununu peşinen bertaraf etmiştir.

Wittgenstein, *Tractatus* adlı eserinde Frege ve Russell'in felsefi projelerinin ilke ve bahislerini açıklar.⁷⁸ Frege'nin oluşturmak istediği rasyonel dilin sadece bir form ve içeriği olmayan bir dil olduğu ve rasyonalitenin dilde ifade edilemeyeceği söylenebilir.⁷⁹ Bu çerçevede, söz konusu düşüncenin özünün ifade edilemediği anlaşılabilir. İkinci bir aşamada Wittgenstein, *Tractatus* adlı eserindeki temel görüşten vazgeçerek ve Frege ve Russell'den miras kalan projeyi muhafaza ederek hem bağımsız hem de dilsel ifadeyi önceleyen gönderim fikrini reddeder. Bu aşamada Wittgenstein, Frege'nin, Russell'in ve *Tractatus* dönemindeki psikolojizme karşıt olan şahsi görüşüne karşı tavrı alır.⁸⁰

Frege ile Husserl düşüncelerindeki temel farklardan birisi şu şekilde ifade edilebilir: Frege'ye göre kavramsal terimin yani cins adının gönderimi bir kavram olabilirken Husserl'e göre -Frege'nin ifadesi ile- cins adının gönderimi birçok nesne olabilir. Nitekim Frege'ye göre özel adın gönderimi bir nesne olabilirken, cins adının gönderimi bir kavramdır. Dolayısıyla Frege'ye göre özel addan gönderime geçme aşamasına göre cins adından itibaren kavram altına düşen gönderime geçme aşamasında ilave bir aşama vardır.⁸¹ Husserl, bilinç içeriğine başvurmayan Frege'nin görüşünü benimsemez. Nitekim Brisart'ın belirtmiş olduğu gibi Husserl, Frege'nin aritmetiği temellendirmek için mantık ilkelerini kullandığını ve söz konusu ilkelerin hiçbir öznel veriye söz gelimi temsile dayanmadığını öne sürerek eleştirir.⁸² Oysa Husserl'e göre temel kavramlar ile mantığın ideal kanunları, belirli kaynaklardan doğar. Söz konusu kaynakların önemli kısmı ise öznenin yaşantılarında, özellikle de söz konusu yaşantılardan soyutlanan saf mantığın aradığı 'genel olanda' bulunur.⁸³ Ancak Frege, kavram dilinde rasyonel bilimi titizlikle formüle etmek ister.⁸⁴ Bu minvalde Frege, her türlü öznel veriyi kullanmayı bilimin objektifliği adına reddeder. Çünkü Leclercq'in de isabetle belirtmiş olduğu gibi Frege'ye göre mantıksal analiz, bilimsel disiplinlere hizmet etmelidir.

Frege'yi, psikolojizmi eleştirdiği halde kendi görüşünün ve lojisizminin de kendi bilinç içeriğinden tamamen bağımsız olmadığı gerekçesiyle eleştirmek mümkündür. Ancak filozofun bilimin kullanımına rasyonel bir kavram dili oluşturmak isteği unutulmamalıdır. Bizce Frege, bilimin nesnesinin keşfedilme potansiyelini korumasına yönelik çabasıyla Husserl'e yazmış olduğu bir mektupta onun eleştirisine karşı kayda değer bir cevap vermiştir. Frege'ye göre, Husserl tarafından cins isimlerinin doğrudan birçok nesneye uygulanabilmesi, bilimsel kullanımda sorun teşkil edebilir.⁸⁵ Çünkü bilimsel kullanım için cins adının yani kavramsal terimin gönderiminin olması gerekir. Demek oluyor ki cins adının uygulanabileceği nesnelere olmadığı bir durum, bilimsel kullanıma engeldir. Oysa Frege, cins adını bir diğer kavrama (cins adının gönderimine) uygulayarak ve bu sonuncu kavramı aracı ederek nesnelere uygulamakla, ve bu sonuncu kavramı aracı ederek nesnelere uygulamakla, bilim tarafından keşfedilmemiş veya üretilmemiş gönderimlere uygulanabilecek -hâlihazırda boş dahi olsa- bir kavrama yer verir.

⁷⁸ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 129.

⁷⁹ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 130.

⁸⁰ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 131.

⁸¹ Gottlob Frege&Edmund Husserl, *Frege-Husserl Correspondance*, Fransızca'ya çev: Gérard Granel, Sonsöz: Jean-Toussaint Desanti, Éditions T. E. R. & Felix Meiner Verlag, Hambourg, 1980, s. 25; Frege&Husserl, *Frege-Husserl Correspondance*, s. 27.

⁸² Robert Brisart, "Le probleme de l'abstraction en mathématiques: l'écart initial de Husserl par rapport à Frege entre 1891 et 1894", *Husserl et Frege-Les ambiguïtés de l'antipsychologisme*, ed. R. Brisart, Éditions Vrin, Paris, 2002, s. 15.

⁸³ Edmund Husserl, *Recherches Logiques*, Presses Universitaires de France, 3. Baskı, Paris, 1991, c. II(1), s. 3; Husserl, *Recherches Logiques*, II(1)/5; Bruce Bégout, "La pensée en acte chez Frege et Husserl", *Husserl et Frege-Les ambiguïtés de l'antipsychologisme*, ed. R. Brisart, Éditions Vrin, Paris, 2002, s. 149.

⁸⁴ Leclercq, *Introduction à la philosophie analytique*, s. 76.

⁸⁵ Frege&Husserl, *Frege-Husserl Correspondance*, s. 25; Frege&Husserl, *Frege-Husserl Correspondance*, s.27.

Araştırmamızın sonucunda problematiğe çözüm niteliğindeki kanaatimizi şu şekilde ifade edebiliriz: Frege, düzgün bir şekilde inşa edilen kavram dili projesiyle ‘doğruluk’ ilişkisini reel olarak varsayar ve zihnin içeriğine değmeden ve düşüncenin her ne ise ne olduğunu kavramadan, bir doğruluk ilişkisinin mevcudiyetini temel alır. Bu noktayı teyit etmek için Frege’nin yanlılanamayan sadece tekil bir örnek vermesi bizce yeterlidir. Söz gelimi yukarıda geçen örneği tekrar ifade edecek olursak: Biz kâşif, fark etmeden önce, “başka gezegenlerle etkileşimde olan bir gezegenin, söz konusu gezegenlerle etkileşimde” olduğunu keşfederse, en az reel bir doğruluk ilişkisi keşfedilmiş olur. Söz konusu doğruluk ilişkisi düşüncenin özünü, yani özsel niteliğini doğrular ve tüm doğruluk değeri doğru olan önermeler düşüncenin özsel niteliğinin mevcudiyetini teyit eder.

O halde, tüm gönderimlerin kaynağı sayılabilecek Fregeci anlamdaki düşüncenin özsel niteliğinin teyidi, tekil bir doğruluk keşfiyle sağlanabilmektedir. Düşüncenin özsel olmayan tüm diğer nitelikleri düşüncenin bütününe kavrama yolunda yapılan başarılı veya başarısız teşebbüslerdir (formüle edilen doğru veya yanlış önermelerdir/*düşüncelerdir*). Düşüncenin özsel olmayan nitelikleri ise varoluşa dair nesnelere/gönderimlerin ortaya çıkmasını tetikler, çünkü gönderilere dair formüle edilen önermelerin doğru veya yanlışlığını fark etmek, nesnelere/gönderimlerin kümesi hakkındaki bilgiyi artırır. Fregeci anlamda düşüncenin bizden bağımsız bir biçimde mevcudiyetini varsaymak, varoluş kavramının uygulanabileceği nesnelere/gönderimlerin sayısını artırır.

Bouveresse, Frege’nin düşünce anlayışında kayda değer bir görüş belirtir. Bouveresse’e göre, Fregeci bir anlayışta düşüncenin özü, dilde ifade edilebilirlik değildir.⁸⁶ Araştırmamız çerçevesinde bu tespit, düşüncenin özsel niteliğinin dil zemininde ifade edilemediğini çıkarımlamamızı sağlar. Yine, düşüncenin özsel olmayan niteliklerinin dil zemininde ifade edilebileceğine dair diğer bir çıkarım yapılabilir. Nitekim yukarıda Frege’nin “bir *önermenin* doğruluğunu ortaya koymadan onu ifade etmenin mümkün olduğu” sonucuna vardığını belirtmiştik.⁸⁷ Demek oluyor ki, araştırmamızın ‘Giriş’ kısmındaki problematikte belirtilen aynı nesneye dair farklı düşünceler dil zemininde neşet etmeye müsaittir ve düşüncenin özsel olmayan nitelikleriyle ilinti olan dalgalanmalar, dilsel zeminde tezahür eder. Kısaca, hipotezimizde belirtilen temsillerin ve varsayılan gönderimin temeli olabilen düşüncenin özsel niteliğinin konumu ise dil zemini değildir, başka bir zemindir. Bu sonuç, düşüncenin özsel niteliğinin -tikelliklerle malul olabilen- dil zemininden daha sağlam bir temel alanda bulunabilmesi imkânına işaret etmektedir.

SONUÇ

Görüldüğü üzere Frege düşüncesinde, gönderime yönelik yapılan *gözlem* teşebbüsü, düşüncenin özsel niteliğini kaybetmeden özsel olmayan niteliklerinden kaynaklanan modifikasyonlara, yani değişikliklere, farklı kişilerde farklı temsillerin bilincin içeriğinde ortaya çıkmasına, temsil ile gönderim arasında gömülü olan anlamın tezahür etmesine neden olduğu söylenebilir. Söz konusu anlamın bir kısmının gönderimi olmayabilir. Ancak gönderimi olan anlam, düşüncenin kavrandığına işaret eder. Anlaşılan gönderime ilişkin her deruni kavrayış düşüncede daha farklı modifikasyon ve dalgalanmalara neden olur. Bir önerme genel geçer ve zamandan bağımsız bir şekilde doğru ise, tıpkı Pythagoras teoremi örneğinde olduğu gibi, düşüncenin özsel bir niteliğine ilişkin bir kavranma söz konusudur.

⁸⁶ Jacques Bouveresse, *Langage, perception et réalite*, Éditions Jacqueline Chambon, Nîmes, 1995, c. 1, s. 438.

⁸⁷ Frege, “Recherches logiques”, *Écrits logiques et philosophiques*, s. 175.

Frege'ye göre düşünce, gönderimin biricikliği ile temsillerimizin çeşitliliği arasında dalgalanır. Söz konusu dalgalanma veya modifikasyon, kendi temsilinin gönderim olduğu düşüncesine kapılan insanın sanısıyla başlar. Yine bu dalgalanmanın temsil ile eşyanın kendisinin özdeş olmadığının açık bir göstergesi olduğu söylenebilir. Çünkü düşünce, "bir önermenin anlamı olabilirken her önermenin anlamı bir düşünce değildir." Bir başka ifadeyle düşünce, belirli açılardan kavranabilirken her anlamı olan önermenin gönderimi olmayabilir, yani her anlamlı önermenin doğruluk değeri doğru olmayabilir.

Frege'nin bize sunmuş olduğu, *düşüncenin* dalgalanması da istikrarı da bize düşüncenin özsel olan ve özsel olmayan niteliklerine ilişkin ipucu verirken bilim alanında elde edilmek istenen nesnel önermelere ulaşma konusunda temel teşkil eder. Araştırmamızın sonucunda problematiğe çözüm niteliğindeki kanaatimizi şu şekilde ifade edebiliriz: Aynı nesneye dair farklı düşünceler dil zemininde neşet etmeye müsaittir ve düşüncenin özsel olmayan nitelikleriyle ilinti olan dalgalanmalar, dilsel zeminde tezahür eder. Temsillerin ve varsayılan gönderimin temeli olabilen düşüncenin özsel niteliğinin konumu ise dil zemini değildir. O halde düşüncenin özsel niteliğinin -tikelliklerle malul olabilen- dil zemininde bulunmamasının tespiti, daha sağlam bir temel alanda bulunabilmesine kapı aralar.

Frege, düşünceyi bir madene benzetir. O bizden bağımsız bir şekilde vardır. İnsan ise tıpkı bir cevahir yontucusu gibi düşünceyi, doğruluk değeri doğru olan önermelerle kavramaya çalışır. Frege'ye göre düşünce ne idelerde yer alır ne de reel nesnelere bizden bağımsız bir şekilde onunla etkileşimde olduğu bir şeydir. Kavrayabilsek de kavrayamasak da düşünce vardır. Filozofun, her *düşünme* edimimizde düşünceyi zorunlu olarak kavradığımızı ifade ederken, anlam ile düşüncenin örtüşmediği bir alana işaret etmesi muhtemeldir. Tıpkı bir taşın belirli bir açıdan kesildiğinde tezahür eden renk örneğinde olduğu gibi, her doğru önerme, düşünceyi belirli bir *açıdan* kavrama teşebbüsüdür ve ona dair bir gerçekliği doğrular. Düşünceyi her kavrayış teşebbüsümüzde onu işaret ederek Frege'ye "bu nedir?" sorusunu yöneltecek olsaydık muhtemelen filozof, bize şu cevabı verirdi: "Bu *düşüncedir*, ama düşünce değildir."

KAYNAKÇA

- Angelelli, Ignacio, *Étude sur Frege et la philosophie traditionnelle*, Fransızca'ya çev. J.-Fr. Courtine et al., Éditions Vrin, Paris, 2007.
- Bégout, Bruce, "La pensée en acte chez Frege et Husserl", *Husserl et Frege-Les ambiguïtés de l'antipsychologisme*, ed. R. Brisart, Éditions Vrin, Paris, 2002, ss. 117-151.
- Bell, David, *Frege's Theory of Judgement*, Clarendon Press, Oxford, 2002.
- Benmakhlouf, Ali, *Bertrand Russell-L'atomisme logique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1996.
- Benmakhlouf, Ali, "Frege", *Le vocabulaire des philosophes-Philosophie moderne (XIXe siècle)*, koord. Jean-Pierre Zarader, Éditions Ellipses, Paris, 2002, ss. 595-644.

- Bouveresse, Jacques, *Langage, perception et réalité*, Éditions Jacqueline Chambon, Nîmes, 1995, c. 1.
- Brisart, Robert, "Le probleme de l'abstraction en mathématiques: l'écart initial de Husserl par rapport à Frege entre 1891 et 1894", *Husserl et Frege-Les ambiguïtés de l'antipsychologisme*, ed. R. Brisart, Éditions Vrin, Paris, 2002, ss. 13-47.
- De Gaudemar, Martine "Leibniz", *Vocabulaire des philosophes-Philosophies classiques et modernes (XVII-XVIIIe siècle)*, Édition Ellipses, Paris, 2002 ss. 327-380.
- Dummett, Michael, *Frege: Philosophy of Language*, Harper & Row, New York, 1973.
- Frege, Gottlob & Husserl, Edmund, *Frege-Husserl Correspondance*, Fransızca'ya çev. Gérard Granel, Sonsöz: Jean-

- Toussaint Desanti, Éditions T. E. R. & Felix Meiner Verlag, Hambourg, 1980.
- Frege, Gottlob, *Fondement de l'arithmétique*, Fransızca'ya çev. Claude Imbert, Éditions du Seuil, Paris, 1990.
- Frege, Gottlob, "Sens et dénotation", *Écrits logiques et philosophiques*, Fransızca'ya çev. Claude Imbert, Éditions du Seuil, 1994, ss. 102-126.
- Frege, Gottlob, "Recherches logiques", *Écrits logiques et philosophiques*, Fransızca'ya çev. Claude Imbert, Éditions du Seuil, 1994, ss. 170-234.
- Frege, Gottlob, *Idéographie*, Fransızca'ya çev. Corine Besson, Édition Vrin, Paris, 1999.
- Frege, Gottlob, *Aritmetiğin Temelleri*, çev. H. Bülent Gözkân, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

- Frege, Gottlob, *Fonksiyon ve Kavram*, çev. Mustafa Özdemir, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2019.
- Geach, Peter Thomas, "Russell on Meaning and Denoting", *Analysis*. 1959, c. 19, sy. 3, ss. 69-72.
- Higginbotham, James, "Frege, Dummett and other philosophers", *Philosophical Books*, 1994, c. 35, sy. 2, ss. 89-94.
- Husserl, Edmund, *Recherches Logiques*, Presses Universitaires de France, 3. Baskı, Paris, 1991.
- Kant, Immanuel, *Critique de la raison pure*, Fransızcaya çev. Alexandre J. -L. Delamarre ve François Marty, Éditions Gallimard, 1980.
- Lalande, André, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Presses Universitaires de France, 18. Baskı, Mercuès, 1996.
- Largeault, Jean, *Logique et philosophie chez Frege*, Édition Nauwelaerts, Paris, 1970.
- Leclercq, Bruno, *Introduction à la philosophie analytique*, De boeck Supérieur, 2. Baskı, Louvain-la-Neuve, 2018.
- Manser, Antony, "Russell's Criticism of Frege", *Philosophical Investigations*, 1985, c. 8, ss. 269-286.
- Özcan, Zeki, *Dil Felsefesi*, c. 1, Sentez Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2020.
- Pivcevic, Edo, "Husserl versus Frege", *Mind*, 1967, c. 76, sy. 302, ss. 155-165.
- Russell, Bertrand, "On Denoting", *Mind*, 1905, c. 14, sy. 56, ss. 479-493.
- Sinaceur, Hourya, "Bolzano est-il le précurseur de Frege?", *Archiv Für Geschichte Der Philosophie*, 1975, c. 57, sy. 3, ss. 286-303.
- Sluga, Hans D. *Gottlob Frege*, Routledge, London, 1999.
- Vaysse, Jean-Marie, *Dictionnaire Kant*, Éditions Ellipses, Paris, 2007.
- Verley, Xavier, *Pensée, symbole et représentation*, Éditions Dianoïa, Chennevières-sur-Mame, 2004.
- Wilson, Barrie A., "Frege's Concept of Thought", *Studies in Language*, 1978, c. 2, sy. 1, ss. 87-101.
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-philosophicus*, Fransızcaya çev. Gilles Gaston Granger, Éditions Gallimard, 1993.
- Irvine, Andrew David, "Bertrand Russell", Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/russell/> (23.01.2022).
- Leitgeb, Hannes and Carus André, "Rudolf Carnap", Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/carnap/> (23.01.2022).